

MEGMARAD MINDEN

Bertók László költészete a nyolcvanas években

Mondhatni, konszenzus van a Bertók László műveit olvasók és értelmezők között abban, hogy az akkor ötvenéves szerző 1985-ben megjelent első gyűjteményes kötete, a *Hóból a lábnym* az életmű új szakaszának kezdete volt, fontos elágazási pont, ami után több irányba is alakulhatott volna ez a költészet. Egyetértés látszik abban a kérdésben is, hogy az igazán maradandó versek csak ezután íródtak. Legutóbb épp itt, a *Jelenkor* lapjain (2020/12.), Lapis József érintette ezt a vitapontot, amikor az 1984-es *Ágakból gyökér* kötet nyitódarabját, a *Megírjuk a szép, régi verseket* című költeményt olvasta újra. Ő maga is elfogadta azt az állítást, hogy a nyolcvanas évek közepe az életmű fordulatának ideje, sőt azt is, hogy az ezután született versek lennének az értékesebbek, maradandóbbak, de közben épp azért írt az említett versről, hogy bizonyítsa, már a feltételezett poétikai fordulat előtt is születtek nagyon jelentős költemények. Olyanok is, amelyekhez képest egyáltalán nem lehet fejlődésként, előrelépésként tekinteni a későbbiekre. Egyetértek vele, ezért az itteni esszében megpróbálok eleget tenni kódolt felszólításának is, miszerint ideje újraértékelni a kérdéses poétikai változások nagyságrendjét, megvizsgálni a kronológiáját. Eközben amellet szeretnék érvelni, hogy a *Hóból a lábnym*ot követő három és fél évtized minden bertóki újratekzdése, éles poétikai váltása is valójában a nyolcvanas években már előkerült ötletek felhasználása, kidolgozása, nem pedig 'útkeresés', 'kísérletezés', ahogy ezt a kortárs kritika látta. Másképp fogalmazva: a nyolcvanas évek közepén megjelent köteteket utólag érdemes hosszú távú költői tervként, afféle menüsorként olvasni, amit aztán Bertók szép sorban, türelmesen, egyenként kibontott, megvalósított. Ha viszont ezt az állítást sikerül alátámasztanom, az azt is jelenti, hogy a nyolcvanas évek köteteit, különösen az 1984-es *Ágakból gyökér* és a 1987-es *A kettészakadt villamos* címűeket érdemes a mostaninál sokkal nagyobb becsben tartani, magasabb polcra helyezni.

Az értékelések közti különbség oka az lehet, hogy Bertók költészete a szonettek megjelenésével párhuzamosan, a rendszerváltás után vált országosan ismertté, akkortól tekint rá a kritika rangjának és jelentőségének megfelelően, és a korábbi szakmai vaktságot egyszerűbb volt helyben hagyni, mint revideálni. Annyira ugyanis sosem vált fontos szerzővé Bertók, hogy a korábbi kötetei is viták tárgyai legyenek, egyszerűbb volt a szonettekkel kezdeni az értékelést. Valószínűleg az sem segített a recepciónak, hogy nagyrészt a *Jelenkorra*, vagyis arra a lapra korlátozódott, melynek Bertók, pécsiként, maga is kiténttetett szerzője volt. A nyolcvanas évek kötetéről is itt jelentek meg a legfontosabb kritikák, de például Parti Nagy Lajostól, aki maga is a lap köréhez tartozott, ekkor még, mondhatjuk, Bertók László követője, majdhogynem tanítványa volt, vagyis nem az a korszakos költő, akivé később vált, és aki aztán magára Bertókra is hatott, visszahatott. Hiába írt az ekkor megjelent kötetekről Szederkényi Ervin, Csűrös Miklós, Kis Pintér Imre, Tüskés Tibor, Tandori Dezső vagy más neves kritikus vagy költő, azzal, hogy ezek az írások szinte kivétel nélkül a *Jelenkorban* láttak napvilágot, valamiképp megmaradt helyi érdekűnek ez a költészet – és ez a helyzet, mint már jeleztem, majd csak a kilencvenes évektől, a szonettkötetektől változik.

Akkortól ugyan elkezdtek visszafelé is olvasni az életművet, de jellemzően csakis azt keresték, hol bukkannak fel a szonettek előzményei, mikortól fedezhetők fel a szonettek

jellemző formai, rímtechnikai és tematikai megoldások. Márpedig a *Hóból a lábnymom* után már csak egy lépés vezetett a szonettekig, ez a közbülső állomás volt *A kettőszakadt villamos*, ami a megjelenésekor meglehetősen visszafogott értékeléseket kapott, utólagosan pedig épp az általam nagyra tartott eklektikussága miatt volt szokás útkeresésnek tekinteni. A ciklusonként változó, sőt nagymértékben változó versbeszédet valóban könnyű volt bizonytalanságnak látni, de ha kicsit visszább lapozunk az életműben, megállapíthatjuk, hogy valójában nem voltak itt sem radikálisan új dolgok, inkább a korábban már kialakult repertoár állt össze egy képpé. Kicsit olyan ez, mintha az újrakezdés startvonalánál sorakoznának fel az eszköztár legfontosabb szereplői: van ebben önbizalomgyűjtés, öngazolás, de erőfitogtatás is. A felsorakozó öt-hat poétikai lehetőségből elsőként, közel egy évtizeden át, csak a szonettekkel dolgozott Bertók, minden mást jegelt, és azokat majd csak később, időben hozzánk közeledve vette elő. Egyébként maguk a szonettek sem egységesek, a tíz év alatt rengeteget alakultak, megjelent bennük például a szócsonkolás – ami a leginkább összeköti ezt a költészetet az imént emlegetett Parti Nagyéval. Ha lehet a magyar költészet pécsi iskolájáról beszélni, azt Csorba Győzővel kiegészülve ők hárman alkotják: a létszemlélet, a nyelvkezelés és az irónia rendeli szorosan egymás mellé őket.

A bertóki újrakezdés bizonyára tudatos döntés volt. A gyűjteményes kötet, az ötvenéves kor önmagában is erős motivációt jelentett, határátlépést, ami a továbblépés lehetőségeinek átgondolását tette szükségessé. De az önreflexív versekben is van nyoma a tudatosságnak. Az 1986-os *Mért akarod előlről kezdeni?* című vers önkínzó felütése („már se látomás, se indulat / csak a monoton lüktetés”) egy morális döntés számonkérését vezeti fel. A dilemma arról szól, érdemes-e folytatni az írást, ha nincsenek új ötletek, friss impulzusok, lehet-e a régi témákat és formákat rutinszerűen működtetni, alibizni, amire Bertók válasza természetesen az, hogy nem – és később, évtizedek múlva is ez marad. De amikor azt írja, ugyanebben a versben: „ha nincs erőd, hogy szépen abbaahagyd, / mért akarod előlről kezdeni?”, voltaképp a folytatásra szólít fel, a meglévők újragondolására, az új keresésére. Bertók László életművében sokszor, ízlésem szerint túl sokszor szerepelnek az önreflexív, ars poétikus „költő” és „vers” szavak, illetve ezek szinonimái, változatai, de néhol, mint a most idézett versben és az ilyen költői válsághelyzetekben helye van az efféle megoldásoknak is. Még akkor is, ha nem tiszta lappal elképzelt újrakezdésnek tekintjük ezt a történetet, hanem inkább újrakeverésnek, újradefiniálásnak.

A képzeletbeli startvonalról tehát a szonett indul el elsőként. *A kettőszakadt villamos* kötet egyik ciklusát szokás a közvetlen előzménynek tekinteni, pedig már az 1984-es *Ágaktól gyökérben* is vannak ugyanilyen formai szabályokat követő versek, például a mostani kérdésselvetésünkhöz tematikailag is kapcsolódó *Megmarad minden, ami elszivárog*. Mégis azt mondom, ezek a szonettek nem egyenes ági felmenői az 1995-ös *Három az ötödiken* kétszáznegyvenhárom szonettjének. A háromszor négy plusz két soros forma ugyan egyezik, de még hosszabb, tíz szótagos sorokkal, emiatt másféle prozodiával, illetve másféle versmondatokkal és eltérő tematikával él. Érdekes módon tehát nem ezek a szonett formájú szonettek előlegezték a későbbi bertóki szonetteket, hanem leginkább épp *A kettőszakadt villamos* című vers, amely azonban strófahatárok nélkül, egyetlen tizennégy soros tömbben jelent meg. A szonett mint forma, mint lehetőség volt csak felvillantva, de ahogy a többi lehetőség esetében is, Bertók később visszanyúlt az ötletekhez, és kisebb-nagyobb mértékben módosítva valósította meg őket, írt belőlük kötetnyi verseket.

A rövidversek esetében ez úgy nézett ki, hogy az 1985-ös kötet *Egyik rímtől a másikig* ciklusa, illetve az 1987-es *Magyar epigrammák* című ciklusa köszön vissza a 2004-es *Háromkák* kötet haikuiban, illetve az életművet lezáró 'firkák'-ban. Az *Egyik rímtől a másikig* kétsoros, páros rímű versszakokból álló szövegeket gyűjt össze, ezek hasonlítanak az életmű utolsó köteteinek aforizmaszerű, ugyancsak kétsoros, ugyancsak rímes verseire. Az epigrammák szintén kétsorosak, mégis inkább a kétezres évek elején született

'háromkák' rokonai – főleg a gondolatiságuk, témáik miatt. Az epigrammák disztichonjai ugyanakkor egy olyan utat mutattak, amelyet aztán nem járt végig, időmértékes verssel Bertók aztán nem próbálkozott. Ezekben a rövidversekben erősen szólal meg a Bertókra oly jellemző szatirikus, kifejezetten távolságtartó, a közélet jelenségeit mintegy kívülről figyelő és kommentáló hang, ami, mint mindjárt kitérek rá, korábban is megjelent már, de igazán majd az idősödő költő diszskomfortérzetének megjelenítője lett. A kéteztízesek évek túl gyorsan és a versekben megszólaló szerint rossz irányba változó hétköznapi kedvetlenséget, korrupciót, kontraszelekciót, nyilvánvalóan ostoba döntéseket eredményeztek, nagyon sokszor ezeket kommentálják a villanásnyi, két-három soros, rímes, ke-serű, mégis játékosnak ható versek – nyolcvanas évekbeli társaikhoz nagyon hasonlóan.

Ráadásul a politikai-közéleti felhangok nem csak a kisformákban kaptak helyet. A nyolcvanas évek hosszabb verseiben az időben előrehaladva egyre gyakrabban és egyre bátrabban kerül elő a politika (pontosan úgy, ahogy a 2007-es *Hangyák vonulnak* kötetből újra), ami Bertók életrajzát ismerve némileg meglepő. Közismert ugyanis az ötvenes évekbeli letartóztatásának, börtönbüntetésének, 'priuszának' története, ami a pályakezdését is legalább tíz évvel elodázta, és ami, érthetően, óvatosabbá tette őt minden politikai tartalommal szemben. Fontos kiemelni ugyanakkor, hogy az igazságtalan büntetésnek volt egy másik, épp ellentétes hatása is: az átélte megaláztatás egy életre a politikához kötötte, és lett ennek köszönhetően még inkább demokráciaszerető, minden szabadságot csorbító szándékkal szemben kritikus költő – olyan értelmiségi tehát, aki interjúiban és esszéiben ugyan messze elkerülte a politikai kérdéseket, publicisztikát soha nem is írt, de verseiben évtizedeken át megszólalt erről a témáról is, még hozzá nagyon következetesen, szigorú értékrendet követve. A versekből kitűnik, mennyire nem szereti a politika közegét, irtózik minden hatalomban lévő politikustól, ezért is igyekszik leleplezni a közélet álságosságát, hazugságait. De a célja az is, hogy aztán a sokkal fontosabb személyes, egzisztenciális kérdésekkel foglalkozhasson. Amikor tehát szembenéz a nyolcvanas évek magyar politikai valóságának tarthatatlanságával, akkor ezt azért teszi, hogy távolságot teremtsen, és kilépjen a kompromittálódott, lejáratódott közegből. A saját poétikai lehetőségei között a falig ment, és ugyanúgy kitapogatta a határokat, ahogy Petri György tette ugyanezekben az években, természetesen egy másik, nyíltabb, konfrontatívabb és ezért többet elbíró költői nyelven.

De Petri versei és például Bertók 1984-es *Éltük a szép, boldog éveket* című verse minden további nélkül egymás mellé állíthatók, mert utóbbi első sora („Mínthogy maholnap vége lesz”) kifejezetten bátor politikai üzenet, kiállítás. A szintén ezekben az években írt A „nagy bummm” című versében a sokat dolgozó „tetű” szintén erősen áthallásos, de az *Elhinnéd-e?* soraiban emlegetett „gátlástalanok”, „hazudozók”, „úrfiúk” és „profi seggnyalók” is leginkább az akkoriban a politikában mozgóak lehettek. Pláne úgy, hogy a vers zárása megint csak azt vetíti előre, vége kell, hogy legyen az ő idejüknek, és akkor majd meg és el kell ítélni a kor bűnöseit, igazságot kell majd tenni jók és rosszak között. A *Vatta-dugdosók* pedig, amely, mint a Nagy Imre-féle beszélgetőkönyvből tudjuk, a '81-es lengyelországi szűkségállapot, majd katonai diktatúra bevezetésének idején született, a politikai propaganda működését leplezi le, olyan szavakat használva, mint a „lánctalpasok”, a „diktátor”, és olyan nyílt üzenettel az embereket süketté és vakká tenni akarók ellen, mint ez: „ne gondoljam, hogy nekik / ez népünnepély, ők ugyanazt / szenvedik el, bizony / szedjem csak össze a bűntudatom / és dugjam be a szépen, vissza az anyámba / úgyse megyek, mindenütt ez van, itt most / rendnek kell lenni, mert / szél ellen minék”. Ugyancsak szót érdemel Az *idegenvezető szövegeiből* ciklus hat hosszabb, áramló szabadverse, melyekben a korabeli magyar valóságot mutatja be a nagy dumás beszélő egy idegennek – és nem sok jót mond az országról. Hogyan lehet másként érteni a „Közép-Európai-Jeges-tenger” metaforát, a gúnyos „Építs Magadba Fékét mozgalom” nevet vagy

a „szokásosnál több gyógyszert, óvszert / élesztőt és sört fogyasztunk este, / hogy figyelhessünk a hírekre” sorokat, mint úgy, hogy az egész ország egy hideg, fagyos, kényelmetlen hely, ahol mindenkinek kötelessége visszafogni magát, és ahol a hírekben, persze, hazudnak? Bertók László kockázatot vállalt ezekkel a versekkel, hiszen a nyolcvanas években még volt tétje a közéleti üzeneteknek, és ha börtön már nem is járhatott értük, de tiltás, zaklatás igen. Bertók mégsem annyira kimért, óvatos és távolságtartó, mint amilyenek a kritika gyakran látni szereti, hanem olykor nagyon is indulatos.

Amikor az imént a Bertók-líra súlyosabb, egzisztenciális kérdéseiről beszéltem, olyan alaptémákra gondoltam, mint a lelkiismeret-furdalással teli első generációs értelmiségi lét, a vidékről a városba került férfi nosztalgiája, büszkesége és büntudata, az ezzel összefüggő nyelvcseré, majd az olyan általánosabb kérdések, mint a szerelem, a gyász, az öregedés és a halálfélelem. Amikor poétikai fordulatról beszélünk, akkor épp az első évtizedek népies, azaz közösségi, a szűkebb családot előtérbe helyező, képeiben a falu tárgyi világát megidéző, metaforáiban is a falu szótárát használó versnyelv és a későbbi, elvontabb fogalmakkal dolgozó, bölcséleti kérdéseket is érintő, és egyre inkább a saját személyes sorsot és közérzetet megszólaltató, egyre bonyolultabb mondatokat és vers-szerkezeteket használó költészet közötti váltást értjük. Az első kötetekben ugyanis a formai változathoz képest a tematikus háló zárt, egyirányú volt. A hatvanas években a „frissvízű gyerekkor” (*Első napok a városban – a Fák felvonulása* kötetben) a központi motívuma, a hetvenesekben már az „elárult gyerekkor” (*Hanyatt-falum – az Emlékek választása* kötetben). A városba kerülés emberpróbáló folyamata, a kis közösségből való kiszakadás fájdalma azáltal oldódik, hogy a mindennapi használati eszközök (egy kanál, egy üres lavór stb.), illetve a falusi munkák kellékei (bádoggödör, fagerenda, vasreszelék) önmagukon túlmutatóan, szimbólumértékkel jelennek meg a versekben. Tájszavakkal való megnevezésük pedig még jobban kiemeli azt a kontrasztot, ami a múlt családiassága, biztonsága és a versbeli jelen elidegenedettsége között van. Az *Emlékek választása* (1978) és a *Tárgyak ideje* (1981) versei folyamatosan ezzel az ellentmondással birkóznak: a faluról el kellett jönni, ott nem volt maradás, jövő, lehetőség, mégis nehéz nem árulásnak, az otthagytak elutasításának érezni ezt a döntést. Hasonló dilemmát láthattunk később Borbély Szilárd verseiben is, ő ráadásul ezt az *Egy elveszett nyelv* című esszéjében más formában is elmondta (*Élet és Irodalom*, 2013/27.)

Bertók a nyolcvanas évek első felében vívja meg belső csatáját. A 2005-ös gyűjteményes kötetének címévé, tehát, úgyszólván, az életmű mottójává emelt *Platón benéz az ablakon* című vers azt a kérdést teszi fel, hogy miféle értéke lehet egy társadalomban a költészetnek és a költőnek, nem hasznosabb-e például asztalosnak lenni. A korábbi *Jónás tűnődése az utolsó leckéztetése után* viszont a költészetéről mint feladatként kapott és egyáltalán nem könnyű sorsról beszél. Az azonban csak az első kérdés, hogy valaki elhagyhatja-e a faluját és a családját azért, hogy értelmiségivé, költővé válhasson egy nagyvárosban – Bertók tágabb generációjából is sokan megtették ezt, olyan különböző költői karakterek, mint Ágh István, Aczél Géza vagy Tózsér Árpád. A másik kérdés, hogy képes-e valaki témáiban is változtatni, vagy eleve eltávolodni a gyerekkor élményvilágától, tárgyi valóságától, szókészletétől. Bertók László az első köteteiben kizárólagosan erről a közegről írt, a nyolcvanas években bekövetkezett költői fordulata után viszont elfelejtődött ez a téma, és ezt nézőpontváltozás, sőt szótárfrissítés is követte. Újraolvasva az első köteteket, korábbi álláspontomat is felülírva úgy látom, ez a váltás nem a *Hóból a lábnyom* után, hanem valamivel korábban, már az *Ágakból gyökér* kötetben megtörténik, tehát a nyolcvanas évek legelején.

Az *Ünnepi másod* című vers ennek a lelki fordulatra a legszebb dokumentuma. Az ekkoriban meggyökeresedő és később Bertók által oly gyakran használt önmegszólító retorikai szerkezetben beszél ez a vers arról, miért volt minden otthonossága, biztonsága,

szerethetősége ellenére is szűkös és kevés a falu által kínált élet. Egy ünnepi, kiöltözős alkalomra emlékszik vissza a beszélő, tehát egy olyan napra, ami a legszebb egy ilyen helyen. Bántó lenne azt mondani, hogy ez az ünnep végső soron kis semmisség, bántó lenne azt mondani, hogy az elegancia minden igyekezet ellenére is vidékies, de a versben szereplő kislány mégis ezt éli át: nem a falu hibája, pláne nem a család hibája, de ennél többet még az ünnepnapokon sem tudnak adni. Aki többre vágyik, annak el kell mennie, aki viszont jól érzi itt magát, annak talán felesleges is az ünnepi maskara, a színjáték. Ebből a felismerésből születik meg az elvagyódás érzése: „amikor / a keverő fölé / hajoltál, hogy a répát a törekkkel / meg a korpával összekevered, csak ott / tértél magadhoz, s vallottad be, hogy / elvagyódsz innen”. Néhány más vers ebből az időből, például a *Nosztalgia* arra döbben rá, hogy ami egyik nap a rutin része, a másik nap már csak emlék, az élet és az életmód viszonylag gyorsan és nagyon nagy mértékben változhat.

Az iménti idézetben szerepel a „törek” szó – most megnéztem: összenyomott szalmát jelent, takarmányként használják. A *kettőtört villamos* kötet az utolsó, ahol még szórványosan, de előfordulnak efféle szavak. Korábban sok ilyen volt, köztük sok kifejezetten tájnyelvi kifejezés is, később, a szonettekől kezdődően viszont egy sem, ami megint nyilván tudatos döntés eredménye. Bertók és sorstársai nagy dilemmája, mit kezdjenek a gyerekkori élményeikkel és az akkor használt nyelvvel: akik olvassák a verseiket, nem értik ezeket a szavakat, az élmények pedig inkább csak egzotikusak, akik viszont értik őket, esetleg magukra ismernének egy-egy falusi történetben, vélhetőleg egyáltalán nem olvasnak verseket. Az 1987-es kötetben még feltűnik a korábbi stabilitás dicsérete, az új kulturális közegbe kerülő ember gyökertelenségének problémája, de fontosabb az „ágakból gyökér” metaforában rejlő, megnyugtató és felszabadító életbölcselet: az egykori család stabil gyökérszövetéből és törzsből kibomló ágak, lombzat egyben egy következő generáció számára lesz majd stabilitást adó új gyökérszövet, aminek köszönhetően a család feljebb jut a társadalomban, és remélhetőleg fent is marad.

Ennek a gondolatnak a megszületése szükséges volt ahhoz, hogy Bertók László képes legyen végleg a háta mögött hagyni azt a népies, majd csupán népies ihletettséggű versnyelvet, ami végső soron korlátozta, ami belső törvényszerűségei miatt nem tette lehetővé számára, hogy politikáról, közéletéről, létkérdésekről, testi bajokról, személyes sérelmekről beszéljen, hogy ne csupán indulatosan, de ironikusan és játékosan, a nyelvvel és a formával is játszva tudjon írni az öt körülvevő világról és benne önmagáról. Azt igyekeztem bizonyítani, hogy az ehhez szükséges, megújult apparátus már a nyolcvanas évek elején rendelkezésére állt, és az ekkor született kötetek mintegy felmutatták, mi mindent tud: írhat rímes kétsorosokat, időmértékes verseket, szonettekét, szabadverseket, többoldalas, az előbeszéd sodrását imitáló verseket, mindegyikben képes tabukról, traumákról, személyes fájdalmakról is beszélni – mindez szükséges volt ahhoz, hogy ez a költészet ne csupán párbeszédképes lehessen a megújuló, posztmodernnel kacérkodó magyar irodalommal, hanem annak részévé, előremozdítójává váljon.